

Мукасов Ы., Акматалиев А.Т., Муратбаева Г.Н., Темиралиева Г.Т.

РУХАНИЙ ПРОЦЕССТЕРДИ БАШКАРУУНУН АЗЫРКЫ
ДИНАМИКАСЫ

Мукасов Ы., Акматалиев А.Т., Муратбаева Г.Н., Темиралиева Г.Т.

СОВРЕМЕННАЯ ДИНАМИКА УПРАВЛЕНИЯ ДУХОВНЫМИ
ПРОЦЕССАМИ

Y. Mukasov, A. Akmatalliev, G. Muratbaeva, G. Temiralieva

MODERN DYNAMICS OF SPIRITUAL MANAGEMENT PROCESSES

УДК: 930.1 (575.2) (04)

Аталган илимий макаласында руханий процесстерди башкаруунун азыркы динамикасы туурасында кеп болот, андан тышкары, анда айтылгандай, азыркы шарттарда маселенин актуалдуулугу ого бетер айкындай баштады. Бул коомдун руханий чөйрөсүндө болуп жаткан процесстердин жана кубулуштардын татаалдыгы, башынан кечирип жаткан учурдун, коомдун өткөөл абалынын өзгөчөлүгүн чагылдырган илимий негизделген иштеп чыгуулардын жана сунуштардын жоктугу менен аныкталат. Мындан тышкары, сөз инсанды (адамды) башкаруу менен эң түздөн-түз байланышкан руханий процесстерди башкаруу жөнүндө болуп жатат. Бирок адамды башкаруу деген эмнени билдирет жана суроону ушинтип коюу мыйзамдуубу? Белгилүү бир мааниде, ал эле эмес төмөнкүдөй суроо туулат: жеке инсанды башкаруу мүмкүнбү? Эгер ошондой болсо, бул канчалык деңгээлде алгылыктуу? Бул маселе боюнча көз караштар натыйжалуу. Адамды башкаруунун мүмкүнчүлүгүн жана зарылдыгын принципалдуу түрдө четке каккандар бар.

Негизги сөздөр: руханий процесс, динамика, адам, индивид, инсан, башкаруу, жашоо-турмуш, ойлом, маданият, эмоция.

В упомянутой научной статье речь идет о современной динамике управления духовными процессами, также в ней говорится о том, что в современных условиях актуальность проблемы приобрела еще более выраженный характер. Это определяется сложностью процессов и явлений, происходящих в духовной сфере жизни общества, отсутствием научно обоснованных разработок и рекомендаций, отражающих специфику переживаемого момента, переходных состояний общества. Кроме того, речь идет об управлении духовными процессами, что имеет самое непосредственное отношение к управлению личностью (человеком). Но что значит управлять личностью и правомерно ли вообще так ставить вопрос? В некотором смысле можно даже поставить и такой вопрос: возможно ли вообще управление личностью? Если да, то в какой степени – это допустимо? Взглядов на проблему больше, чем достаточно. Есть и такие, которые в принципе отвергают возможность и необходимость управления человеком.

Ключевые слова: духовный процесс, динамика, человек, индивид, личность, управление, жизнь, мышление, культура, эмоция.

In the mentioned scientific article of the author, we are talking about the modern dynamics of managing spiritual processes, it also says that in modern conditions the relevance of the problem has become even more pronounced. This is determined by the complexity of the processes and phenomena taking place in the spiritual sphere of society, the lack of scientifically based developments and recommendations reflecting the specifics of the moment being experienced, the transitional states of society. In addition, we are talking about the management of spiritual processes, which is most directly

related to the management of the personality (man). But what does it mean to control a person, and is it even legitimate to put the question this way? In a certain sense, one can even pose the following question: is it possible to manage a personality at all? If so, to what extent is this acceptable? There are more than enough views on the problem. There are those who, in principle, reject the possibility and necessity of managing a person.

Key words: spiritual process, dynamics, man, individual, personality, management, life, thinking, culture, emotion.

Коом менен адамдын турмушунда башкаруучулук ишмердүүлүктүн эбегейсиз зор ролуна адамдар эчактан бери эле көнүл буруп келишкен. Анын маңызын ачуу аракетин Аристотель менен Платон жасашып, Цицерон адамдын жан дүйнөсүн «өстүрүүдө» башкаруучу таасирлердин зарылдыгын көрсөткөн. Пролетардык мамлекеттин жетекчилери, билим берүү системасын башкаруунун зарылчылыгы саясий, социалдык-экономикалык жана андан тышкары аскердик өнүгүүдөгү ийгиликтер менен түздөн-түз байланышкан. Бул процесстин багытында жана мазмунунда, анын уюштуруу структурасында, тиешелүү мамлекеттик мекемелердин, айрым жетекчилердин ишмердүүлүгүнүн мүнөзүнөн чагылдырылган.

Азыркы шарттарда маселенин актуалдуулугу ого бетер тастыктай баштады. Бул коомдун руханий чөйрөсүндө болуп жаткан процесстердин жана кубулуштардын татаалдыгы, башынан кечирип жаткан учурдун, коомдун өткөөл абалынын өзгөчөлүгүн чагылдырган илимий негизделген иштеп чыгуулардын жана сунуштардын жоктугу менен аныкталат. Мындан тышкары, сөз инсанды (адамды) башкаруу менен эң түздөн-түз байланышкан руханий процесстерди башкаруу жөнүндө болуп жатат. Бирок адамды башкаруу деген эмнени билдирет жана суроону ушинтип коюу мыйзам ченемдүүбү? Белгилүү бир мааниде, төмөнкүдөй суроо да туулат: жеке инсанды башкаруу мүмкүнбү? Эгер ошондой болсо, бул канчалык деңгээлде алгылыктуу? Маселе боюнча көз караштар жетиштүү. Адамды башкаруунун мүмкүнчүлүгүн жана зарылдыгын принципалдуу түрдө четке каккандар бар. Бул эң мүнөздүү экзистенциалдык философияда чагылдырылган, мында башкаруу идеясы абсурд деп аталат. Бул логика турмуштун абсурдуулугу менен анын объективдүү өнүгүү мүмкүнчүлүктөрүнүн ортосундагы, башкача айтканда, адам кантип жашай ала турган

дыгы, ойлоношу жана берилген кырдаалда кандай жашап, ойлоношу, кандай иш-аракет кылышы ортосундагы карама-каршылыкка негизделген. Анын үстүнө бул логика жалпы деңгээлде эмес (бул жерде ал жөн эле жок), индивидуалдык, инсандын бар болуу деңгээлинде көрүнөт.

Мунун бардыгына үзгүлтүксүз кыймыл берилсе, бул ансыз деле абсурд, анткени анда адам өзүнүн индивидуалдуулугун жоготот [1, 13-б.]. Ушундай эле мүнөздөгү көз караш Н.А. Бердяевдин христиандык персонализминде айтылат. Батышта бул тууралуу айтсак, көбүнчө “жалпы эркиндик жөнүндө” деген ураандарда айтылат. Мисалы, Пфайфердин пикири боюнча, менеджмент адамзат коомунун эң байыркы көйгөйлөрүнүн бири болуп саналат, ал анын жашап кетүү мүмкүнчүлүгүн аныктайт [2, 79-80-б.]. Айтмакчы, бул пикир билим берүүнүн теориясы менен практикасындагы азыркы мамилелерге эң туура келет. Ал үстөмдүк кылат жана аны менен биз өз көз карашыбызды бөлүшөбүз.

Социалдык-философиялык анализдин логикасы руханий процесстерди башкаруунун өзгөчөлүктөрүн аныктоодо бир катар баштапкы өнүктөрдү аныктоого милдеттендирет. Биринчи кезекте, бул башкаруу идеясын түшүнүүнү тактоо зарыл. Биз үчүн башкаруунун маңызы өзүн-өзү өнүктүрүүдө гана мейкиндик-убакыт мүнөздөмөсүндө, объективдүү жана субъективдүү өзүн-өзү жок кылуунун жана өзүн-өзү сактоонун биримдигинде ачылуучу болуунун маңызын диалектикалык түшүнүү менен түшүндүрүлөт. Башкаруу – бул болмуштун универсалдуу функциясы жана интегралдык системалар, аларга имманенттүү мүнөздүү өзүн-өзү уюштуруунун касиети катары каралат. Акыр аягы, башкарууну уюшкан техникалык, биологиялык, социалдык системалардын «структура катары сакталышы камсыз кылуу, бул системанын болушунун объективдүү мыйзамдарына ылайык алардын белгилүү бир абалын кармап туруу, программаны ишке ашыруу функциясын түшүнүүгө болот [3, 168-б.].

Ар кандай азыркы коомдун жалпы башкаруусунун ажырагыс бөлүгү, атрибуту болуп социалдык башкаруу саналат. Сапаттык жактан ал мыйзамдуу түрдө «социалдык системанын динамикалык абалын жана нормалдуу иштешин сактоого багытталган коомдук турмуштун, коомдук институттардын, бүтүндөй коомдун айрым жактарын башкаруу» [4, 7-б.] катары каралат. Анын түпкү максаты – “адамдардын социалдык топторунун образын же жашоо образын аң-сезимдүү, максаттуу өзгөртүү (же сактоо), ар бир адамдын инсан катары кайра жаралышы жана ар тараптуу өнүгүүсү үчүн шарттарды камсыз кылуу катары коомдук процесстерди белгилүү бир системанын өнүгүү мыйзамдары менен башкаруу саналат» [5, 22-б.].

Социалдык башкаруунун эң маанилүү өзгөчөлүгү – адамдын ага объект жана субъект катары «киргиз-

зилгендигинде турат». Анын үстүнө коомду башкаруудагы негизги «звено» адамды, адамдардын тобун башкаруу деген көз караш менен макул болбой коюуга болбойт. Түпкү жана кеңири мааниде адамды башкаруу, И. Канттын сөзү менен айтканда, анын тарбиясын билдирет, анын жүрүшүндө «адамдын табиятын жакшыртуунун улуу сыры» ишке ашат. «Адамды башкаруу деген, биринчиден, ар бир адамдын коомдук түзүлүштөгү ордун, анын укуктарын жана милдеттерин, берилген жамааттагы, коомдогу социалдык функциясын аныктоо дегенди билдирет» [6, 321-б.]. "Адамды башкаруу – бул аны даярдоо, өзүнүн милдеттерин аткарууга үйрөтүү, кесипке ээ болууга жардам берүү, коомдук ишмердүүлүккө көндүмдөрдү жайылтуу, анын коомдук функциясын илимий түрдө аткаруу үчүн жагымдуу шарттарды түзүү жана ошол эле учурда анын прогрессин көзөмөлдөө, анын милдеттерин, ишмердүүлүгүн моралдык жана материалдык кызыктыруу аркылуу стимулдаштыруу саналат. Бул процессте коомдун жана жамааттык нормаларын жана баалуулуктарын өздөштүрүү үчүн идеалдарды, адамдык баалуулуктарды баалуулук-нормативдик жөнгө салуу чоң роль ойнойт" [7, 3-5-бб.].

Мындай мамиле илимпоздордун тарбиялоо жана билим берүү процессинде инсандын жүрүм-турумун башкарууга арналган изилдөөлөрүндө чагылдырылган. Көптөгөн философтордун, педагогдордун, психологдордун пикири боюнча, инсандын калыптанышын башкаруу – бул башкаруу субъектинин (башкаруу тутумунун) эффективдүү иштешин жана өнүгүүсүн камсыз кылуу, максаттарга жетүү үчүн социалдык объектке (башкаруучу подсистемага) аң-сезимдүү жана системалуу таасир этүүсү саналат. Ата-мекендик салтта көйгөйгө мындай көз караш үстөмдүк кылууда жана бул кокустук эмес. Негизи, инсанды башкаруунун бардык талаптарын чыгармачылык менен ишке ашыруунун шартында бул мамиле чоң оң роль ойногондугу чындык: бир жагынан, ал инсандын өзүн коомчулукка, жалпыга кызмат кылууга багыттайт, экинчи жагынан билим берүүнүн субъекттерин, социалдык, материалдык-техникалык жана руханий ресурстарды билим берүүнүн башкаруу шарттарын жана технологияларын камсыз кылууга мобилизациялайт.

Ошол эле учурда чектөөлөр жана белгилүү бир деңгээлде туура эмес эсептөөлөр бар. Негизгиси: адамдын өзү, анын тарбиялык таасирлерге болгон “ички” мамилеси, сыпайы, эске алынбайт. «Дүйнөдө дүйнөгө болгон көз карашы, дүйнө жана андагы адамдын орду, адам жашоосунун мааниси жөнүндө идеялары жана концепциялары жок адамды кездештирүү кыйын жана болушу да мүмкүн эмес» [7] - деген идея, инсан жөнүндө идеологиялык жактан жарыяланган манифесттер менен негизинен эске алынбайт. Ал эми, өз ара байланыш идеясынын логикасына таянып,

субъект-объектин өз ара аракеттенүүсүнүн маңызын түшүнүү, адамды түздөн-түз башкаруу жөнүндө сөз кылуу да мыйзамсыз. Бул, сыягы, инсандын өз ара мамилелерин, аны курчап турган дүйнөдөгү багыттарын башкаруу жөнүндө болушу керек, бул, албетте, айланасында тиешелүү шарттар (социалдык, экономикалык, руханий, материалдык, тарбиялык ж.б.) түзүлгөндө мүмкүн. Демек, инсанды башкаруу инсанды башкаруунун субъектиси катары түшүнүүнү камтыйт: инсанга максаттуу таасир этүүнү иретке келтирүү, аны бүтүндүк катары сактоо; инсандын өзүнүн коомдук процесстерге тийгизген таасирин эске алуу, башкаруу чечимдерин иштеп чыгуу, кабыл алуу жана ишке ашыруу саналат [8, 37-б.].

Өзүнүн структурасында коомдук башкаруу татаал системалуу формация болуп саналат. Социалдык башкаруудагы коомдук практиканын (иш-аракеттин) негизги формаларына (түрлөрүнө) ылайык төмөнкүдөй компоненттерди бөлүп көрсөтүү мыйзамдуу: саясий, экономикалык, идеологиялык, педагогикалык, руханий ж.б. Бул түрлөрдүн ар бири «өзүнүн» системалуу бүтүн формациясын чагылдырып, башкалар менен диалектикалык өз ара аракеттенет. Коомдук башкаруунун бардык түрлөрү өз алдынча башкаруу объектисине ээ жана адамдын маанилүү күчтөрүн объектилөө жана объектиден ажыратуу процесси катары белгилүү бир иштин сапаттык өзгөчөлүгүндө ишке ашырылат.

Бул учурда бизди социалдык башкаруунун «руханий», тагыраак айтканда, руханий процесстерди башкаруу сыяктуу түрү кызыктырат. Руханий процесстердин маңызы адамда жана адам аркылуу, анын руханий дүйнөсүнүн негизги чөйрөлөрү (элементтери) аркылуу гана ишке ашары белгилүү. Азыркы адабиятта бул элементтердин арасында: рационалдуу, эмоционалдык-сезимдик, социалдык-турмуштук, социалдык-маданий, эрктик, баалуулуктар чөйрөсү жана инсандын руханий дүйнөсүн баалоо деп аталат. Алардын баары механизмдердин ролун ойнойт, алар адамда белгилүү сапаттардын калыптанышына чындап эле таасир этиши мүмкүн.

Биринчиден, инсандын руханий дүйнөсүнүн рационалдуу чөйрөсүнө көңүл буруу керек, анткени дал ушул жерде татаал интериоризация процесси жүрөт: тышкы ("ички" нерсени түшүнүү жана түшүнүү үчүн зарыл болгон билимдер) өтүшү (объективдуу реалдуулуктун мазмуну) иш-аракеттин ички планына, тигил же бул башка типтеги ой жүгүртүүнүн формаларында жана методдорунда болот. Бул, эреже катары, максаттуу окутуу процессинде, адистин ой жүгүртүүсүнүн профессионалдык мүнөздөмөлөрүнүн «алкагы» калыптанганда жана акырында ой жүгүртүүнүн профессионалдык түрү («педагогдун ой жүгүртүүсү», «дарыгердин ой жүгүртүүсү», «инженердин ой жүгүртүүсү» ж.б.) жана ченемдик иш-аракеттин жолу

иштелип чыгат. Практикалык иштин жүрүшүндө универсалдуу жана профессионалдык мааниге ээ баалуулуктардын белгилүү бир иерархиясы түзүлөт жана тандалган жумушта өзүн-өзү өнүктүрүүгө жана ырас-тоого багытталган. Бирок, «алектенүү», маселен, ой жүгүртүүнүн белгилүү бир түрүнүн «алкактарынын» проективдүү калыптанышы менен гана (инсандын руханий дүйнөсүнүн башка чөйрөлөрүнүн көрүнүшүнүн мүнөзүн эсепке албастан) калыптанууга алып келет. Рационалдык чөйрө адамга өзүн, аны курчап турган дүйнөнү жакшыраак түшүнүүгө, анын бул дүйнөдөгү ордун аныктоого жана ага карата тиешелүү мамилени билдирүүгө мүмкүндүк берет. Рационалдуу билим – адамга жаратылыш жана коомдук кубулуштарды өзүнүн кызматына коюуга, айлана-чөйрөнү адамдардын, бүткүл адамзаттын кызыкчылыгына өзгөртүүгө мүмкүндүк берүүчү күчтүн бир түрү болуп саналат.

Эмоционалдык-сезүү чөйрөсү адамдын түзүлүшүнүн эң негизги негиздеринин бири болуп саналат. Ал адамдын турмуштук умтулууларын жана багыттарын аныктайт. Окумуштуулардын пикири боюнча, бул сезимдер «...адамдын мээси тарабынан кандай гана болбосун актуалдуу муктаждыктын чагылышы жана аны канааттандыруу мүмкүнчүлүгү, максатка жетүү ыктымалдыгы менен мүнөздөлүшү» менен шартталган. Бирок, сезимдердин генезисинде максатка жетүү ыктымалдыгын баалоонун чечүүчү ролу менен баары эле макул эмес. «Эгерде ыктымалдуулук так математикалык мааниде колдонулса, - деп баса белгилейт психолог О.К. Тихомиров, - анда бир эле максат бир эле субъект тарабынан бир эле максатка кайра-кайра жетишилген жагдайларга карата гана максатка жетүү ыктымалдыгынын өзгөрүшү жөнүндө айтууга болот, башкача айтканда, ошол эле аракет кайталануучу күнүмдүк мүнөздөгү милдеттерге карата колдонулат. Бирок адам бир гана жолу чече турган милдеттердин өтө көп саны бар, ошондуктан аларга карата өзгөрүү жөнүндө сөз кылуунун мааниси жок» [9, 46-б.]. Субъект тарабынан бир жолу (же биринчи жолу) чечилген ушул сыяктуу милдеттер эң эмоционалдуу, эмоционалдык абалдын пайда болушу үчүн эң маанилүү экендиги да белгилүү.

Жалпы жонунан, руханий процесстер жалпы, өзгөчө жана жекеликтин диалектикасы аркылуу, алардын бири-бири менен татаал (арачылык жана түз) диалектикалык өз ара аракеттенүүсү аркылуу көрүнөт жана иштейт. Бул жерде бири-бирин толуктоочу, бири-бирин жокко чыгаруучу да көрүнүштөр четке кагуу түрүндө келип чыгышы мүмкүн. Ушуга байланыштуу башкаруунун субъекттеринин алдында дайыма руханий процесстердин иштешинин мүнөзүндөгү эң адекваттуу шайкештикти камсыз кылуу зарылчылыгы жөнүндө маселе турат, башкача айтканда, сөз биримдиктин көрүнүшү үчүн шарттарды камсыз кы-

луу жана түзүү жөнүндө болуп жатат. Бул руханий принцип башка принциптерден үстөмдүк кылганда гана мүмкүн болот. Коомдо руханий биримдиктин жоктугу, руханий билим берүүнүн коомдук институту катары мамлекеттик идеология бүгүнкү күндө бир катар мамлекеттерде байкалып, адеп-ахлактык идеалдардын өзгөрүшү адамдын руханий деңгээлин төмөндөтөт, бул анын руханий потенциалын сактап калууга терс таасирин тийгизет.

Ой жүгүртүүбүздү жыйынтыктап жатып, биз төмөнкүлөрдү белгилеп кетүүбүз зарыл: ар бир тарыхый доордо, мезгилде коомдун маданий-тарыхый өнүгүү деңгээлине, анын иштөө шарттарына жана милдеттерине жараша диний, идеологиялык, адеп-ахлактык, саясий жана ушул сыяктуу системалардын тигил же бул системасы руханий коддору фундаменталдуу болуп саналат. Биздин заман маданияттын негизги формаларына, демек, жаңы руханий кодекстерге өтүүнү талап кылууда, аларды ишке ашыруу адамдын руханий дүйнөсүнүн ар тараптуу, башкача айтканда, ар тараптуу өнүгүүсү үчүн шарттарды түзүүнү жакындатат, ал өзүнүн маанилүү күчтөрүн ишке ашырган ишмердүүлүк болуп саналат. Ал эми билим берүү системасы кандай өнүкпөсүн, адамды башкарууга болгон мамиленин табияты, жалпы эле руханий процесстер – адамдардын өнүгүүсүндөгү азыркы реалдуулуктар барган сайын ачык-айкын ынандырат: эгерде адам чындап эле камтылбаса (бир катары өзүн-өзү уюштуруунун бүтүндүгү) коомдук уюмдаштыруу системасында аны өнүктүрүүнүн чечүүчү шарты жана фактору катары каралбайт. Система катары адамдын ички касиеттери менен башкаруучу таасирлерди комплекстүү координациялоо руханий процесстерди башкаруунун эффективдүүлүгүн жогорулатуунун маанилүү шарттарынын бири болуп саналат.

Адабияттар:

1. Камю А. Бунтующий человек. - М., 1990. - С. 13.
2. Бердяев Н.А. Самосознание. - М., 1990. - С. 79-80.
3. Социальное управление: Словарь. - М.: Изд-во «МГУ», 1994. - С. 168.
4. Методологические основы социального управления / Под ред. Г.П. Давидюка и др. - Минск: Изд. «БГУ», 1977. - С. 7.
5. Заренок Н.Н. Духовная культура в социальном управлении. - Минск: Высшая школа, 1984. - С. 22.
6. Кант И. Трактаты и письма. - М.: Наука, 1980. - С. 443.
7. Афанасьев В.Г. Об управлении процессами формирования и жизнедеятельности личности. // Вопросы философии. - 1976. - № 11. - С. 3, 5.
8. Спиркин А., Ефимов, В. Новое общество - новый человек. - М., 1976. - С. 37.
9. Тихомиров О.К. Информатика и новые проблемы психологической науки. // Вопросы философии. - 1986. - № 7.
10. Акматалиев А.Т., Сейдалиева М.К. Роль нравственного воспитания в развитии экологического сознания. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=48619593> [Электронный ресурс] // The American scholarly journal Cross-Cultural Studies: Education and Science (CCS&ES) ISSN-2470-1262 is both moderated and refereed. USA. Volume 7, Issue II, June 2022. - С. 82-86.
11. Акматалиев А.Т., Акматова Г.Э. Коомдун руханий жашоосунун диалектикасы. URL: <http://not.kg/wp-content/uploads/2022/10/%D0%9D%D0%9E%D0%A2-2-2022.pdf> [Электронный ресурс] // «Наука. Образование. Техника» (NOT). – Ош, 2022. – С. 95-98.
12. Акматалиев А.Т. Кыргызское традиционное общество как основа нравственного сознания. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=49450514> [Электронный ресурс] // Бюлетень науки и практики. – М., 2022. – Том 8. – №9. – С. 630-634.
13. Akmatalliev, A., Manashov, M., Abdykaarova, T., Salimov, R., Karabaeva, S., Tilenbaeva, G. URL: https://www.e3s-conferences.org/articles/e3sconf/abs/2021/34/e3sconf_uesf2021_07014/e3sconf_uesf2021_07014.html [Электронный ресурс] В сборнике: E3S Web of Conferences. Сер. "Ural Environmental Science Forum "Sustainable Development of Industrial Region", UESF 2021", Том 258. 2021.
14. Akmatalliev A., Manashov M., Abdykaarova T., Salimov R., Karabaeva S., Tilenbaeva, G. URL: https://www.e3s-conferences.org/articles/e3sconf/abs/2021/34/e3sconf_uesf2021_07014/e3sconf_uesf2021_07014.html [Электронный ресурс] В сборнике: E3S Web of Conferences. Сер. "Ural Environmental Science Forum "Sustainable Development of Industrial Region", UESF 2021", Том 258. 2021.
15. Akmatalliev A.T., Karabaeva S.T., Kedeybaeva Zh.A., Sharipova E.K., Kurbanbaev K.A., Seidaliyeva M.K., Ergeshov A.Y., Kalberdiyeva M.K. Spirituality is the Basis for the Socio-Economic Culture of People URL: <https://resmilitaris.net/menu-script/index.php/resmilitaris/article/view/2957> [Электронный ресурс] // Res Militaris. Vol. 13 No. 2 (2023): Volume 13, Number 2, 2023. - Paris.
16. Akmatalliev A.T., Nurbaev A.S., Kozubaev O., Yrazakov D.A., Barynbaeva A.A., Kambarova N.N., Karabaeva S.T., Sharipova E.K. Crisis As A Qualitative Transformation Of The Socio-Cultural System <https://versita.com/bjp/view-artical/?s-id=1-235> [Электронный ресурс] // Baltic Journal of Law & Politics. - Kaunas, Lithuania. -2023.
17. Акматалиев А.Т. Традиционная нравственность и нравственное сознание как фундаментальная форма человеческой нравственности. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2022. №. 1. - С. 177-180.